

УДК 187.01

І. ЗАХАРА, Л. СИДОРІНА

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Романтизм – це насамперед нова світоглядна система, що прийшла на зміну механічному матеріалізму ХУІІІ століття. Її філософсько-естетичною основою стала німецька класична філософія, яка виробила «органічну» концепцію світу. Романтизм став наслідком і свідком глибокого перелому, внутрішнього розриву з традиційними моделями і формами мислення. Ф. Шеллінг вважав завданням мистецтва злиття особливого і загального в абсолютній єдності, формою виявлення якого є символічний образ – невичерпний, досконалий і цілісний [1]. Брати А. і Ф. Шлегелі обґрунтували теорію романтизму, який, за їх переконаннями мав стерти грань між життям і мистецтвом [2].

Теоретики романтизму проголосили абсолютне панування митця над матеріалом. Всемогутня суб'єктивність, на їх думку, є головним принципом філософії і мистецтва. Таке ставлення до дійсності вони назвали «романтичною іронією», яка ґрунтується на визначенні необмежених прав митця [3].

Замість розуміння світу як самодостатньої й упорядкованої даності, котра підпорядкована законам логіки, у романтизмі заявляється нова його концепція як динамічна єдність суперечностей, що перебуває в безперервному розвитку.

Якщо в період Просвітництва за основну силу пізнання вважали розум, а світ та людину такими, що їх можна пізнати за допомогою розуму чи просвітленого досвіду розуму, що вся дійсність побудована з простих елементів як їх сума, – то для романтики розум – лише одна із здатностей людського духу та й то не найвища, неповна, недостатня для пізнання дійсності. Дійсність не є простою сумою окремих елементів, часток, – навпаки, цілісність завжди зумовлює собою окремі елементи, є не лише ширшою, а й вищою ніж усе окремішне, частинне, усі частки, окремі елементи цілого.

Така зміна основних принципів, поглядів вимагала нового методу пізнання: тому зустрічаємо в романтиків різні теорії, що вносять корективи до традиційної логіки, або змінюючи, або доповнюючи логічні закони, а частіше це буває вимогою пізнання не лише логічного, а й надлогічного: пізнання почуттям або інтуїцією.

Романтики по-іншому дивляться на світ, не зовсім так, як це робили просвітителі. У романтиків існує зовсім інше бачення людини і Бога. Світ для романтичного світогляду є не простим механізмом, що складається з окремих частин, як годинник з коліщаток і гвинтиків, а живий організм, частини якого зумовлені та скеровані цілим. Світ є непізнаваним. У ньому неможливо вивчити лише окремі сторони, сфери, не беручи до уваги всіх інших, цілого взагалі. До того ж у світі існує багато «таємничих», прихованих, невідомих сил. Назва, яку дали цим силам у їх сукупності: «нічна сторона» світу.

Людина – не просто розумна тварина або й простий механізм, як вважали найрадикальніші з просвітителів, а навпаки, - дуже складна істота, в якій є й нижчі й вищі різноманітні елементи. Людина може належати до двох, а іноді й до кількох різних світів. Часто, стоячи на їх межі людина вагається, куди йти. Нарешті відважиться ... і стане степовим вовком, що заблукав у чужому, незрозумілому світі і вже не може знайти ні своєї домівки, ні радості, ні поживи, зате відшукує натомість самоту, яка була спочатку мрією й метою, а стала його долею і його карою.

Людина не щось міцне й тривале, а швидше спроба Творця, перехідне явище, вузький небезпечний місток між природою і духом. До духу, до Бога, її жене внутрішнє призначення, а до природи, назад до матері, тягне глибинна туга, і між цими двома силами вона хитається тремтячи з жаху її життя. Як і весь світ, людина сповнена таємничих сил; це таємниче з погляду розуму є несвідоме, усякі відхилення від «нормального», розумного ходу душевного життя: божевілля, сон, екстаз, натхнення, передчуття – всі такі відчуття відкривають людині вихід із звичайного її існування у сфери інші – вищі, і мають тому глибинне значення. Високу оцінку в світі романтиків дістала любов; хвилююча, згуона краса.

Бог для романтиків не лише творець, що надає світові закони та залишає його хід керму цих законів (деїзм 18 ст.), а навпаки – живе буття, яке переважна більшість романтиків ховають в містичній пітьмі такої висоти, що взагалі недосяжна людському пізнанню та стоїть над усіма людськими поняттями. Якщо не вхід у цю містичну сферу, то хоч підхід до неї швидше відкриває почуття, аніж розум. Послаблюючи таким чином значення догматичної науки, романтики, однак, разом з тим посилюють значення церковної традиції, бо якраз ця, почасти зовсім на раціо не збудована традиція, найсильніше впливає на глибші, нераціональні сторони людської істоти та найглибше входить корінням у те далеке минуле, в якому романтики теж вбачають близькість до вищих сфер буття. Д.Чижевський вважав філософський світогляд романтиків ірраціональним, «чудесним» та скомплектованим світом: в естві своєму складна та тісно зв'язана з іншими

таємничими сферами людина; Бог, який височить над усяким раціональним пізнанням, але відкривається нам через почуття та в традиції[4].

Людина, зате, стоїть не лише між певними сферами та силами буття, не лише є об'єктом впливів, але також чинником та суб'єктом історичного процесу. Цей історичний процес просвітителі уявляли собі як постійний розвиток до ліпшого шляхом удосконалення, нагромадження знання та інших надбань творчості розумних індивідуумів. Для романтиків людина з її подвійним (а чи лише подвійним?) характером, з одного боку, жива вільна творчість, з другого – ця ж творчість сама собі дає закони й перевищує всі інші сфери буття, які її оточують.

Основоположним принципом романтизму є неоплатонічний принцип універсуму. Універсум розчинений у духовності людської особистості, яка розчинена в універсумі. З цієї суперечності випливає вся своєрідність романтичного світосприйняття. «Порядкові», як субстанції дійсності, найвищій межі її розвитку, романтики протиставляють «хаос». Хаос у світі є можливістю всього, що існує. Він може бути всім і нічим, його можна назвати початком усього. «Оскільки це начало є всюди, пише Шеллінг, - його нема ніде, І, оскільки воно є все, воно може бути нічим визначеним чи окремим».[5].

Із хаосу випливає все багатство природи, бо він є її можливим вираженням і цим заперечує себе, утворюючи конкретні форми, примушує їх виходити за свої межі, тобто - ставити нескінченними. Із нескінченного іде становлення скінченого й навпаки. Як зазначає Шлейєрмахер, - усе скінчене існує лише в скінченому й через нього, всечасове у вічному й через нього[6]. Ми повинні спробувати створити внутрішній світ, який є справжнім аналогом зовнішнього і який, завдяки тому, що він останньому за всіма пунктами протилежний, все більше поширює нашу свободу. Заглиблюючись у себе, людина торкається універсуму через осягнення нескінченного: «ніщо інше, - пише Новаліс, - не є так досяжне для духу, як нескінчене»[7].

Отже, метою романтичного світогляду стає прорив до людської свідомості крізь кордон формально-раціонального мислення, пошук ірраціональних методів пізнання, постійний саморух нескінченної скінченності до надчуттєвого «Єдиного», акцентування уваги на світлих і темних підвалинах людського духу. Як не заплутатися в незрозумілому, холодному, самотньому, де знайти вихід до радісного, світлого, обнадійливого. Однак, як казали античні греки: «Немає світла без п'ятни».

Існує декілька досить вдаливих епітетів, які підкреслюють характерну рису, визначальну якість такої неспростовної сутності як душа: стомлена, розхристана, потолочена, скаламучена, знецінена... І який би з цих елементів ми не взяли, кожен «пасував» би такій згорьованій, а все ж

романтичній особистості, як Микола Гоголь, хоча було б перебільшенням не сумніватися в тому, що життя для нього було мукою, як для людини з хворими очима-яскраве світло. Лише особистість з загостреним болем світовідчуттям, могла так виразно побачити Добро і Зло.

Аргументи плаватимуть на поверхні, якщо не прослідкувати унікальне романтичне світосприйняття та морально-естетичний поступ Гоголевих думок. Внутрішню цілість людини можна відновити чітко розмежувавши Початок і Кінець, Бога і чорта. Бог є нескінчене, точка Відліку суцього; чорт - заперечення Бога, а відтак, і заперечення всякого початку, чорт є почате і незакінчене, яке видається безначальним і безконечним, чорт нуменальна середина суцього, заперечення всіх глибин і вершин - вічна площина, вічна вульгарність. Предметом творчості Гоголя є чорт саме в цьому розумінні, тобто як явище «безсмертної вульгарності людської», що спостерігається за всіма умовами місцевими і часовими, історичними, народними, державними, суспільними - явище безумовного, вічного . всесвітнього за; вульгарність під виглядом вічності.

Гоголь першим побачив невидиме і найстрашніше, вічне зло не в трагедії, а у відсутності всього трагічного, не в силі, а у безсиллі, не у божевільних крайнощах, а у надто поміркованій середині, не у гостроті і глибині, а у тупості і плоскості, вульгарності всіх людських почуттів і думок не у найбільшому, а у найменшому, Справедливо вважають, що Гоголь зробив для моральних вимірів те саме, що Лейбніц для математики, відкрив ніби диференціальне числення, нескінченно велике значення нескінченно малих величин добра і зла[8].

Він першим зрозумів, що чорт і є найменшим, яке лише внаслідок нашої власної малості здається великим, найслабше, яке внаслідок нашої слабкості здається сильним. Гоголь першим побачив чорта без машкари, побачив справжнє його обличчя, страшне не своєю незвичайністю, а звичайністю, першим зрозумів, що обличчя чорта не є далеким, чужим, дивним, фантастичним, а щонайближчим, знайомим, взагалі реальним, людським, занадто людським обличчям, обличчям як у всіх, майже нашим власним обличчям у ті хвилини, коли ми не насмілюємося бути самими собою, а погоджуємося бути, як усі.

Читаючи Гоголя, можна відчути, як пульсують його думки в інтуїтивному творчому акті, ущільнюючи, згортаючи час - будуючи перехід у сфери підсвідомого, переконуючи: нема заціпенілого життя, несупечливих форм, догматів, є творене життя, є вічне оновлення в світі речей та світі думок. Застосовуючи філософський підхід пошуку істини через сумнів - принцип романтичної іронії, Гоголь творить ірреальний спосіб буття значень, абстрактних предметів, на відміну від реального буття, неповторні ситуації, в

який психічне й фізичне зливаються в єдине ціле: уречевлення людей та олюднення речей в «Невському проспекті», ніс при посаді, в мундирі, який з побожним виразом молиться, супить брови, скоса дивиться (повість «Ніс»), двоє страшних, живих, нерухомих, нестерпних, спроможних знищити очей, частина життя, яка переходить в портрет й хвилює тепер людей диявольськими спонуваннями, собаки, які розуміються на політиці, говорять по-людському, пишуть листи...

Детермінована послідовність стадій руху мислення до такого результату демонструє те, що дійсність може бути іноді неслухняною. Спостерігаємо ставлення до світу, як до відчуженого об'єкта, який необхідно зруйнувати і зруйнування якого є дія виключно сміхова (або хоча б смішна, хоч майже завжди - це сміх крізь сльози), де носіями зла виступають представники влади, міщанське середовище та інші «поцейбічні» й «потойбічні» сили.

Пояснення такого прийому веде до філософсько-теологічного пояснення того, що Бог є невичерпним джерелом й справжнім гарантом волі людини, і що вигнання Бога з душі, серця людини веде до втрати волі. Тому позбавлення присутності Думки в кожному предметі веде до справжнього уярмлення людини іншими людьми, грошима, марною славою. А слава, за словами Гоголя, не може дати насолоди тому, хто вкрав її, а не заслужив, вона натхненням тривожить лише гідного її. «Рухає душу порив і натхнення, пише в одному з листів Гоголь, - а натхнення багато чого схоплюється, чого не дійдеш ніяким вченням і працею. Ось вам та правда, яку я чув у душі, звідки виходять в нас всі правди, і яку стверджували мені щохвили і власний, чужий досвід. Чи не так і радість, прекрасна й непостійна гостя відлітає від нас і даремно одинокий звук думає виразити веселість. У власному відлунні чує вже він сум і порожньо та дико намагається повторити його»[9].

Дбаючи про «справу душевну», ревно реагуючи на життя, поглиблюючись у самого себе, горючи добром і красою, Гоголь повірив у душу, знайшов у ній шлях до світу.

Залишивши нащадкам неоціненний спадок, Гоголь наповнив самостійним життям душевну сферу людини. Звіряючись з картою прекрасної людської душі, для якої нема і не може бути мороку в житті, Гоголь вибудовує чітку структуру гармонійного душевного розвитку. Аналіз над людською душею, здійснений Гоголем так, як його не проводили інші, дозволив створити цілий експресивний ряд послідовних, цілком конкретних етапів системних душевних значень: зрівноваживши душевні і тілесні сили, втамувавши душевну справу, дозрівши душею, можна почути не душевне слово, відчутти, коли саме приходить та душевна хвилина, що робить спроможною душу висловлюватися, надаючи душевну допомогу

потребуючим її. Настає той момент, коли можеш вслухатися в чисту молитву душі - душа стає спроможною чути душу - душевний спокій огортає союз душ - блаженні закохані душі і найщиріші їхні обійми, і найчистіші душевні сльози, і найбажанішим є душевний уклін.

Взаємозумовлені і взаємоперехідні властивості душевних станів стають не лише умовами існування, а й підставами виникнення наявного буття. Пізнання душі робить дійсність реалізованою можливістю, яка здійснює прорив крізь кордони розміреної дозволеності. Душа стає незалежною сутністю, яка починає жити самостійно, передаючи тілу свій зміст і надаючи йому суттєвої визначеності.

Для Гоголя душа є протилежною тілу субстанцією, більше того, ця душа має власне тіло. А відтак, відповідь на питання розуму до тіла чи тіла до розуму про онтологічну перспективу його тілесного стає очевидною[10].

Такий підхід дозволяє Гоголю впритул наблизитися до того, що чуттєве пізнання досконаліше та надійніше, ніж розумове. Гоголове світовідчуття дозволило визначити єдино можливою сутністю буття, джерелом енергії натхнення і руху пізнання, першопричину світу - Бога.

«сам Бог застав у душу мою прекрасне чуття - чути душу». «Друже мій, серце людське є безодня невідома: тут ми щохвилини помиляємось». «Є речі, яких не можна з'ясувати. Є голос, який наказує нам, що перед ним мізерний ум; багато чого можна відчутти тільки глибиною душі, між сльозами й молитвами, а не за щоденними турботами».

«Виховуючись для світу не серед світу, а віддалік від нього, заглиблюючись у самих себе й досліджуючи душу усю свою, бо там закони усього й усьому. Знайди лиш ключ до власної душі, коли знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі усіх».

Ключ до світу Гоголь знайшов у власній душі, де його знаходили великі філософи: Сократ, «демон» якого так подібний до внутрішнього голосу Гоголя, Платон, душа якого знаходить найпевніше в ідеї, думці, Декарт - у свідомості. У Гоголя ми бачимо душевну емоцію, серце, як у Сковороди і Юркевича.

Гармонія душі й природи опосередкована самонабуттям Гоголя. Немає на світі іншого так шалено закоханого до природи, як я. Мені шкода її покинути на хвилину, я ловлю всі рухи її й чим далі, все більше знаходжу в ній непохопленої розкоші». «Подивись, як у природі іде все в лад і мудро, в якому гармонійному законі! Лиш ми метушимося. Все поспішає, все в якійсь гарячці».

Краса і гармонія, а поруч безладдя й безглуздя, що вносить людина, несвідома сенсу свого буття. Гоголь перейнявся ідеєю вказати на цю високу

мету життя, упорядковувати, вносити лад, перетворювати, навертати на добро.

Корінь зла є людина черства, нежива, якій бракує глибокого чуття, що живе зверхнім життям, несвідома глибин і таємниць своєї душі: мовчить її природний провідник, не бачить кінцевої своєї перспективи.

Метою творчості Гоголя стало оживлення холодних душ, роздмухування жару в людській душі. У творах, де зовні описова конкретика людської природи людини використовується інтелектом письменника як матеріал, за допомогою якого можна передати затаєну і зрозумілу лише для «вибраних» душ філософську думку. Засіб вираження іншого, глибшого, філософського ества, наявність якого примушує сприймати взятую поза контекстом структурну одиницю не як просту гру слів і виразів, не як надуманість, а як органічну, виправдану необхідність, що в своїй сукупності виражає своєрідний поворот філософської думки.

Переживши все, що переживає людина, безпосередньо розчинившись в природі, в миті, Гоголь перебуває на великій фізичній і часовій відстані від тих ситуацій, які постають перед його очима. У кабінеті, серед чужого, гамірного міста, в гущі суєти ця людина згадує себе тою, якою вона була і ні крихти не сумнівається в тому, що вона така живе в собі і тепер однак, - особливу насолоду прекрасного, насолоду свободи від того, що живе подвійним життям. Якою є мить Гоголевої людини? Це не лише мить безпосереднього, контактного спілкування із світом. Це мить роздуму, опосередкованого й насиченого плоттю цієї контактності.

Органічне й справжнє, яке самодостатнім буттям коріниться в глибоко інтимному: чим же на цьому світі розкажую себе я? Що є слово порівняно з вирощеним хлібом, викопаним колодязем, змурованою хатою? Щодо людини, то вона, на відміну від бджоли, має потребу пересвідчуватися в реальності свого існування. Реальність же свого існування вона може довести не інакше, як перевівши, переллявши себе, свою потенційну енергію, суть в діла. Це намагання духу будь-що утримати себе в стані внутрішньої гармонії, стабільності виражається в тому, що Гоголь збирає докупи розірвану могутніми протягами епохи людську самосвідомість. І робить це він не інакше, як настійно демонструючи ту правду реальності, яку людина вперто не хоче помічати.

І вся суть тут в тому, що в філософії, як і в поезії, навіть найскладніша думка не може бути холодною. Бо холодність думки означає не що інше, як її вторинність, банальність. Новизна ж - завжди вбрана в емоцію. Про яку думку в цьому випадку йдеться? Ця думка, що лежить на поверхні як, до речі, і будь-яка інша справді талановита знахідка, але знайшов і відкрив нам її письменник, бо саме він примусив нас сьогодні відчувати ту правду, яка

була, жила з нами, якою ми дихали, але яка була не відкрита нашій свідомості й душі. Ту правду, що найменший простір - в тому числі й простір між рядками твору - це простір рідної землі. Гоголь не вчить нас бачити якусь вигадану людину, він вчить нас бачити всю правду про себе і про світ, яка нам до сьогодні не була відкрита, але яка є і була: саме повітря, що ми його вдихаємо між словами, не належить нам. Хто ж є після цього ми?

З цього суто філософського питання виростає не лише письменницька суть Гоголя, не лише письменництво взагалі, література, а й уся людська культура, яка знемагає від титанічних зусиль пізнати «таїну людини» (Достоевський). І Гоголь робить велику справу на цьому шляху, повертаючи людині правду, яку вона, втягнута в крутовир щодення, забуває.

Якщо потрібно було б одним словом визначити роботу, яку виконує Гоголь, то цим словом було б - синтез. Гоголь «збирає» людину. Усі зусилля він скеровує на те, щоб показати сучасній людині об'єктивоване уявлення про своє тіло і про своє духовне «я» як про точку перетину безліч «не я», витісняючи тим самим типове і по-сьогодні суб'єктивне відчуття себе суто автономною особистістю, індивідуальною, в собі даною волею. В духовному плані це «я», пізнаючи себе, розтікається по всіх часах і континентах.

Людина шукає себе в природі, в інших людях - і тим самим олюднює, наповнює духовністю і одне, і інше. Людина Гоголя стоїть на краю безодні - це так, але спиною до неї. Тому не відчуває жаху. Безодні абсолютної самотності, яка є сама смерть.

Тільки зрозумівши цю філософську основу, можемо пояснити в чому полягає світоглядна позиція Миколи Гоголя, одного з найяскравіших представників українського романтизму. І повністю виправданим є твердження дослідника філософії в Україні, Дмитра Чижевського, про те, що, так звані «західні впливи» викликали, розв'язували в нас власну й самостійну творчість, яка дуже часто була не лише відгуком, але й відповіддю Заходу[11].

-
1. Литературные манифесты западноевропейских романтиков // Собрание текстов — М., 1980. — С.100.
 2. Там само. — С.107.
 3. История зарубежной литературы XIX века . — 1981. — С. 34-54.
 4. Чижевский Д. Нарис з історії філософії на Україні.- Мюнхен, — 1991. С.108 - 109с.
 5. Шеллинг Г.В. Соч.: В 2-х т.— М., 1987. — Т.1. — 89с.
 6. Шлейермахер Ф.Д. Речи о религии к образованным людям, ее презирающим // Монологи. — М., 1911. — С.36-39 .

7. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. — М., 1986. — С. 102-107.
8. Мережковский Д.С. Гоголь и черт. — М., 1906. — 87с.
9. Гоголь Н.В. Собр. Соч. в 6-и т. — М., 1953. — С. 377.
10. Лото Ч. Лествица. «Шинели» // Вопросы философии. — 1993. — № 8. — С.84-97.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні-К., 1993.— 79 с.

I.Zakhara, L.Sydorina

THE PHILOSOPHIC BASIS OF UKRAINIAN ROMANTICISM

The article tackles the issues of philosophic basis of Ukrainian romanticism; its links with West-European romanticism, German in particular. The emphasis is put on the romantic views of Mykola Hohol.